

*Nargiza Musaeva – QMU, folklortanıw hám dialektologiya qánigeligi
1-kurs magistranti*

Frazeologizmler hár bir tildin ózine tán bolğan belgilerin ayqın kórsete alatuǵın ayırıqsha til birlikleri bolıp esaplanadı. Frazeologizmlerdin dóretiliwinde xalıq tilinin sheshenligi ,obrazlı pikirlewi , úrip-ádeti hám materiallıq dúnyası sáwlelenedi. Olardı orınlı paydalanıw tildin kórkemligin, tásirshenligin jáne de arttıradı.

Qaraqalpaq til biliminde frazeologiyalıq sóz dizbekleri boyınsha J.Eshbaev [1], G.Aynazarova [2], Q.Paxratdinovlar [3], ózleriniń ilimiy-izertlew jumısların alıp bardı. Frazeologiyalıq sóz dizbekleri Xalı awızeki dóretiwshiliginiń ólmes miyrasları bolğan dástanlar da jiyi ushırasadı. Dástan tilinin emocional, ekspressivlik tásirshenligin arttırıp otıradı. Qaraqalpaq til biliminde dástan tilin izertlegen alımlar O.Bekbaulov [4], Q.Mámбетnazarov [5], Sh.Abdinazimov [6], X. Tolıbaev [7], A.Abdievler [8] boldı.

"Edige" dástanın izertlegen f.i.d professor K.Allambergenov. Ol "Edige" boyınsha arnawlı túrde izertlew jumısın alıp bargan [9]. "Edige" dástanı qaraqalpaq dástanları arasında sóz kórkemligi joqarı, syujetlik hám kompoziciyalıq jaǵınan turmısqa ádewir jaqın, xalıqtın súyip tınlaǵan dástanlarınan biri. Qaraqalpaq tilinde feyil frazeologizmlerdi tereń izrtlegen J.Táńirbergenov [10] miyneti boyınsha tómende berilgen misallardaǵı feyil frazeologizmlerdi kórip ótsek:

-Onnan soń Edige turıp, hár túgi tebendey shansılıp, mına gápti aytqanda qap-qara boldı júzi, jer kórmedi kózi, qattı ashıwı keldi...[15-bet].

Berilgen misaldaǵı *júzi qaraydı*- frazeologiyalıq sóz dizbegi ashıwǵa keliw, qılmıslı ,ayıplı bolıw degen mánilerde kelgen, al, *kózi jer kórmew* frazeologiyalıq sóz dizbegi menmensindi, shirendi, gárdiydi degen mánilerdi ańlatıp kelgen. Jáne de dástanda bul frazeologizmlerdin ornı ózgerip qollanılǵan. -Aqsha júzin zapıranday sarǵayıp, Mudam at ústinde haqqa qol jayıp...[18-bet]; -Aǵay menen Taǵayǵa, Jalǵız kózin alartıp, Turıp sóyley beredi [41-bet]; -Edigenin kózi tındı, esi awdı [66-bet]; -Edige taxtqa mingen soń patshanın kónli jay boldı [19-bet]; -Toǵız ay,toǵız kún qursaq kóterip, Ay jarılqap kún tuwdı [32-bet]; -Patsha balanın sózin esitip, qorgasın yańlı balqıp, balanın gápi jeti júyesinen ótip, hámeldarlarga tolgay berdi [29-bet]; - Jan táslim etti shul zaman [50-bet]; - Shappay-jelmey mayrıldım, Jez qanattan qayrıldım [52-bet].

Bul mısallardağı *qol jayıw* frazeologiyalıq sóz dizbegi jalınıw, tileniw, soranıw mánilerdi ańlatıp kelgenligin kóriwimizge boladı. *Kózin alartıw* frazeologiyalıq sóz dizbegi -gijindi, jek kórdi mánilerinde kelgen. *Kózi tınıw* frazeologiyalıq sóz dizbegi -sharshaw, *esi awıw* frazeologiyalıq sóz dizbegi bolsa aqılınan ayrılıw, ne bolǵanın bilmew degen mánilerdi ańlatıp kelgen. *Kewli jay bolıw* frazeologiyalıq sóz dizbegi - óziniń oylaǵan oyına, maqsetine jetiw, quwanıw mánisin bildiredi. Biraqta dástan tilinde *kónli* dep ózgergen halda berilgen. *Qursaq kóteriw* -júkli bolıw mánisin ańlatadı. Al, *kún tuwdı* frazeologizmi Nuratdinniń tuwılıwınıń úlken quwanış ekenligin ańlatıp, usı frazeologizm menen kórkem súwretlengen, mánisi-jaqtı zamanǵa, erkinlikke shıǵıw. Keyingi misalda Nuratdinniń gápi patshanı qattı qıynalıwına sebepshi bolǵanın sheber kórsetiw <*Jeti júyesinen ótiw*> frazeologizmi qollanılgan. Bul awır, ashshı sózdiń qattı batıwı, qattı qıynalıw mánisinde kelgen. *Jan táslim etiw* frazeologizmi - óliw, qaza tabıw mánisinde qollanılgan. "*Jez qannattan qayrıldım*"- degende qanatı qayrıw frazeologizmi <qanattan> dep ózgergen halda berilgen, bul bolsa kórkemlikti asırıwda járdem etedi. Al, *qanatı qayrıw* - qaralı boldı, sorladı mánisin ańlatadı.

- Taqsı ıras aytadı, sizden dáwlet taydı, bizden ıǵbal taydı ma? -dep otırman- deydi [56-bet]; -Qanaǵa sıymay tuwladı [56-bet]; -Onnan soń Nuraddin haqıyqat Alla taala mazazı ullı patshanıń aybatınan qorqıp, kelerine kelse de, janı qalmaq tur edi [60-bet]; - " ..., júregi jarılıp, ólip qala ma ?" dep hasıl tondı jamılıp, tura berdi ornınan [61-bet]; - Sorlı atańdı kóre almay, Bozlap qalǵan buwırshınım, Botam ba ediń sen?-dedi [62-bet]; - Edigeniń kózi tındı, esi awdı [66-bet]. - Satemir xannıń qızı Aqbilek Nuraddin kelip, atasın ertip ketti degen xabardı esitip, jan iynine ot tústi. [67-bet].

Bul mısallardıń ishindegi eki mániles bolǵan frazeologizmlerden -*dáwleti tayıw*-basınan jaqsı kúni taydı, burınǵı dáwranı taydı, -*ıǵbalı tayıw* -isi kelispew mánilerin ańlatadı. -*Qanaǵa sıymaw*-shıdamaw, qattı quwanıw. *Janı qalmaw* frazeologizmi - qattı qorqıw mánisinde. Bunda Nuratdinniń qorqıwın kúshlirek súwretlewde qollanılgan. Keyingi qatarda Nuratdinge suwıq xabardı qalay aytarın bilmey turǵan patshanıń qáweteri -*júregi jarılıw* frazeologizmi menen súwretlengen. Bul frazeologizmiń mánisi qattı quwanıw yamasa qorqıwdan júregi islemey qalıp óliw. *Bozlap qalıw* frazeologizmi jılaw, eńirew mánilerin bildiredi. Edigeniń qanday awhalda ekenin ashıp beriwde - *kózi tınıw*- sharshaw, -*esi awıw* - aqılınan ayrılıw, ne bolǵanın bilmew frazeologizmleri orınlı qollanılgan. - *Jan iynine ot túsiw* - asıǵıw, albıraw, ne islerin bilmey qalıw mánilerin ańlatadı.

Bul berilgen mısallardağı frazeologiyalıq sóz dizbekleriniń barlıǵı sóz shaqaplarına qatnaslı feyil frazeologizmler dep qarasaq boladı, sebebi is-háreketti bildirip kelgen hám dástan tilin bayıtıp otır. Biz maqalamızda dástannan úzindi qatarlar hám onda keltirilgen frazeologizmlerge túsinik berip óttik. Solay etip, "Edige " dástanındağı frazeologiyalıq

sóz dizbekleriniń ózine tán mánilerin tallaw arqalı onıń leksika-semantikalıq jaqtan bay ekenligine gúwa boldıq.

Paydalanılğan ádebiyatlar:

1. Eshbaev.J. Qaraqalpaq tiliniń qısqasha frazeologiyalıq sózligi. N, 1985.
2. Aynazarova.G. "Qaraqalpaq tilindegi teńles eki komponentli frazeologizmler". N,2021.
3. Paxratdinov.K. Qaraqalpaq tiliniń frazeologizm sózligi. N, 2018.
4. Bekbaulov.O. Qaharmanlıq epostıń arab-parsı leksikası hám onıń tariyxiy lingvistikalıq xarakteristikası. N.1979
5. Bekbaulov.O Mámбетnazarov.Q. Qaharmanlıq dástanlardagı ózlestirme sózlerdiń túsiniǵi. N, 1992.
6. Abdinzimov.Sh. "Qırq qız" dástanınıń leksikası. N,1992.
7. Tolıbaev.X. Qaraqalpaq dostonlaridagi toponimlarning lingvomadaniy tahlili. N.2022.
8. Abdiev.A. " Alpamıs" dástanı tiliniń leksika-semantikalıq hám stilistikalıq ózgeshelikleri. N,2010.
9. Allambergenov.K. Qaraqalpaq xalıq dástanı "Edige". N,1996.